

שומר פתאים ה' - כניסה למצב סכנה

פתיחה

בזמן חז"ל היה איסור חמור לשתות משקה שנשאר מגולה ללא השגחה, מחשש שמא נחש הטיל ארס לתוכו. הגמרא בפרקנו דנה באיסור זה באריכות, ומתוך עובדה זו, אפשר להניח שחשש זה היה מוחשי בימיהם וגבה קורבנות. תוך כדי דיון בהלכות יין מגולה, אומרת הגמרא:

"דתניא, רבי אליעזר אומר: אוכל אדם ענבים ותאנים בלילה ואינו חושש, משום שנאמר: 'שומר פתאים ה' (ל:).

ר' אליעזר קובע כי מותר לאכול בלילה תאנה או ענבים מהעץ ולאכלם, למרות שאין אפשרות לבדוק שאף חיה לא נשכה את הפרי. המקור להלכה זו הוא פסוק בתהלים (קט"ז, ו) בפרק העוסק באדם שעומד בסכנת מיתה ומתפלל להקב"ה שישמור עליו ויצילו.

כיצד ניתן להבין הלכה זו? כיצד יתכן שלמרות שישנה סכנת מוות במקרה זה, עדיין מתירים לאכול את התאנה?

אפשרות אחת היא להסביר כי סיבת ההיתר נובעת מרמת החשש הנמוכה ביותר. בצורה זו ניתן להסביר גם את דברי התוספות (שם ד"ה פי נקב) הקובעים כי כאשר יש סימן של נקב בתאנה - אסור לאכול, אך במקרה שלא רואים סימן אין לחשוש.

אפשרות אחרת להסביר דברי התוספות הינה כי רק במקרה שיש ריעותא או חוששים. במקרה שלא רואים נקב עדיין יש סיכון אך אנחנו לא נגזור על האדם שלא יאכל.

ההבדל בין שני הפירושים שהצענו הינו בשאלה האם הכלל של 'שומר פתאים ה' שמותר לאכול מכיון שאין סכנה במקרה זה, או שמא הכוונה היא שלמרות שהסכנה קיימת מותר לאכול היות ושומר פתאים ה'. אם אנחנו מבינים כאפשרות השנייה יש לבחון באילו מקרים אנחנו מתעלמים מהסכנה וסומכים על הקב"ה ובאילו מקרים נאמר חמירתא סכנתא מאיסורא.

סוגיות הגמרא

מלבד סוגיית הגמרא בעבודה זרה מצאנו בעוד ארבעה מקומות את העקרון של 'שומר פתאים ה':¹

"תנא: המשמש מטתו ליום תשעים כאילו שופך דמים. מנא ידע? אלא אמר אביי: משמש והולך, ושומר פתאים ה' (נדה לא.).

הגמרא אומרת כי קיימת סכנה לולד בקיום יחסים ביום תשעים להריון, אך מכיון שלא ניתן לדעת שמדובר ביום

תשעים, אומר אביי כי אין לחשוש לכך ו'שומר פתאים ה'. במקרה זה אנו אומרים שלא חוששים לסכנה הואיל ולא ניתן לדעת מתי היא קיימת, ולא נגזור גזירה כללית על התשמיש. נקודת ההנחה שהחשש לא מצדיק גזירה כזאת ולכן אנו מתעלמים מהחשש ובוטחים בקב"ה.

סוגיה מפורסמת שמופיע בה כלל זה היא לגבי שימוש במוך:

"שלוש נשים משמשות במוך: קטנה, מעוברת, ומניקה; קטנה - שמא תתעבר ושמא תמות, מעוברת - שמא תעשה עוברת סנדל, מניקה - שמא תגמול בנה וימות... וחכ"א: אחת זו ואחת זו - משמשת כדרכה והולכת, ומן השמים ירחמו, משום שנאמר: 'שומר פתאים ה' (יבמות יב:).

סוגיה זו מובאת לרוב כמקור לדיון על היתר או איסור שימוש באמצעי מניעה. מדברי חכמים משמע שלא חוששים שמא נשים אלו יכנסו למצב של סכנה בעקבות כניסה להריון.²

בגמרא בשבת (קכט:) אנו מוצאים תוספת הסבר מדוע אין לחשוש לסכנה. הגמרא דנה בימים שאין להקיז בהם דם מפני הסכנה ומסבירה שבערב שבת אין לחשוש הואיל ודשו בו רבים אזי שומר פתאים ה'. כך גם מופיע בגמרא ביבמות (עב:) לגבי מילה ביום שיש בו סכנה, שעל כך מעיר רב פפא:

"א"ר פפא: הלכך, יומא דעיבא ויומא דשותא - לא מהלינן ביה ולא מסוכרין ביה; והאידינא דדשו בה רבים - 'שומר פתאים ה'."

משתי סוגיות אלו משמע שיש להתחשב במנהג העולם - דבר שיש בו סכנה והעולם לא חושש מפניו ניתן לסמוך על ה' ולעשותו.

לאור סוגיות אלו ניתן להציע שני הסברים לגמרא בעבודה זרה מדוע מותר לאכול תאנה מהעץ בלי בדיקה בלילה, ונוסיף עוד הסבר מדברי האחרונים:

1. מדובר על חשש נמוך, בניגוד ליין מגולה שאחוזי הסיכון בו גבוהים.
2. העולם לא חושש מפני ארס בפירות חיים, וגם במקרה זה 'דשו בו רבים'.
3. יש לחלק בין מקרה שיש בידי האדם דרך למנוע את ההיזק, ובין מקרים שאם לא נאפשר לו לקחת את הסיכון

2 יש לציין שגם בימינו שאלות במקרים דומים לאלו מאוד רלוונטיות. ישנם הרבה מקרים שהרופאים ממליצים שהאשה לא תכנס להריון בתקופה שלאחר לידה או בעקבות מחלה וממליצים להשתמש בהתקן תוך רחמי. במסגרת שיעור זה לא נרחיב את הדיון בעניין זה, אלא נעיר שיש הבדל בין הפתרון של שימוש במוך ובין התקן תוך רחמי או דרכים אחרות וניתן למצוא דיונים רבים בעניין זה. ראה לדוגמה - אינצ' הלכתית רפואית ערך 'מניעת הריון' כרך ד'. בשיעור זה ניגע במספר נקודות שקשורות לשאלה זו בעיקר לגבי תוקף הכלל והאם ניתן לא לסמוך על כלל זה.

1 בנושא זה נכתבו מספר מאמרים ושיעורים, ראה לדוגמה - 'רסיסי טל' סימן ל'; הרב שלמה כהן-דוראס - 'שומר פתאים ה', תחומין כד. כמו כן, בשיעור זה לא נגענו בשאלה האם מותר להיכנס לספק סכנה כדי להציל את חבריו (תשובת הרדב"ז ועוד). הנושא רחב מאוד ובשיעור זה נגענו בצד אחד שלו בלבד.

שהן בחוסר ידיעתינו בלי הרגשה... וסוד המילה
להחליש החומר, ולהשיב אל העפר לתכלית יצירתה,
ולהגביר הנשמה, וזהו סוד מי יעלה לנו השמימה..."
(ים של שלמה פ"ח, ד).

המהרש"ל מצטט את דברי הריטב"א וחולק עליהם. לפי
המהרש"ל בכל מהלך חיינו אנו תלויים בה' ובכל רגע ורגע
הקב"ה מציל אותנו על ידי ניסים נסתרים. לכן גם בעניין זה
עלינו לסמוך על שמירתו ואסור להגיד שאין אנו סומכים על
ה' ולכן לא רוצים לקחת סיכון. יש לציין כי יתכן והמהרש"ל
לא סובר כך בכל עניין אלא דווקא לגבי מילה שם מדובר על
מצווה עם טעמים נסתרים רבים, שעל ידה התינוק יזכה לשפע
הטמון בה והקב"ה ישמור עליו.

בדברי תרומת הדשן (סימן ריא) אנו מוצאים הרחבה למקרה
נוסף שגם בו אומרים 'שומר פתאים ה''. תרומת הדשן נשאל
על התופעה שתלמידי חכמים מתחתנים עם אישה שכבר שני
בעלים שלה נפטרו. אישה זו נקראת 'קטלנית', ובגמרא
בכתובת משמע שיש סכנה להינשא לה. תרומת הדשן מלמד
זכות על אנשים אלו ומציע כי אנשים אלו נישאו בגלל ש'דשו
בה רבים' ו'שומר פתאים ה':

"...ולא חיישינן לספק חששא, כמו שאין אנו נזהרין
מכמה מילי דאזהירו רבנן עליהו משום חשש סכנה,
משום שומר פתאים ה'. וגם נראה מתוך שאנו מתי
מעט וצריכין אנו לישא מאשר נמצאו דשו בה רבים
ושומר פתאים ה'".^{3 4}

סיכון עצמי באחרונים

ישנם מקרים רבים שהאדם נאלץ להכניס את עצמו לידי ספק
סכנה. לעיתים מדובר על סכנה ממשית, ולפעמים על כניסה
למצב של ספק סכנה שהיא רחוקה אך אפשרית. הדוגמה
הפשוטה של מצב סכנה היא טיסה במטוס- יש סכנה אך
מדובר בסכנה רחוקה ופעולה שאנשים עושים יום-יום. חכמים
לימדו אותנו שיש לברך במקרה זה את ברכת הגומל, אך לא
נאמר שאין להכנס למצב שבו נודה לקב"ה על ידי ברכה זו.

שאלה בעניין זה נשאל הנודע ביהודה, והוא נשאל האם מותר
ללכת ליערות כדי לצוד חיות. בחלק הראשון הנוב"י מרחיב
שאין זה ממידתו של אברהם אבינו ללכת ולצוד ולשחק בבעלי
חיים, ועולה מדבריו כי מעשה זה דומה לחוקות הגויים כמו
הליכה לבתי קירקסאות שלהם. לאחר מכן הוא מוסיף:

"ועד כאן דברתי מצד יושר ההנהגה שראוי לאדם
להרחיק מזה ועכשיו אני אומר **אפילו איסורא איכא**
שהרי כל העוסקים בזה צריכין להכנס ביערות ולהכניס
עצמם בסכנות גדולות במקום גדודי חיות ורחמנא
אמר ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, ומי לנו גדול ואומן

לעולם לא יאכלו לאכול את הפירות. בדרך זו מבין
התורת חיים על מסכת עבודה זרה:

"וא"ת מאי שנא תאנים וענבים שהקב"ה שומר את
האדם שלא יאכל ממנו נחש, משאר כל הדברים
האסורין משום גילוי דלא אמרינן הכי? וי"ל דכי היכי
שהוא יתברך שומר פתאים דוקא ולא החכמים, לפי
שהחכמים יכולין לשמור את עצמן שלא יבאו לידי
מכשול מה שאין כן שוטים דלא אפשר להו לשמור
עצמן. הכי נמי משקיין דשייך בהו גילו כגון יין ומים
וחלב שמשמין אותן בכלים תמיד ואפשר לו לאדם
לשומרן ולכסותן יפה מפני הנחשים לכך אין שמירתו
יתברך עליהם, **אבל תאנים וענבים מלתא דלא אפשר**
הוא שצריך לייבשן בחמה לעשות מהן גרוגרות
וצימוקין ואין דרכן להיות בכלים תמיד, לכך שמירתו
ית' עליהן מפני תיקון עולמו ואבטיח דבסמוך כיון
דנתגלתה היה לו לשומרה ולכסותה".

התורת חיים מבין שההיתר הוא לא רק לגבי פרי שנלקח
מהעץ אלא היתר כללי לגבי מינים שחייבים להשאיר אותם
מגולים. הקב"ה שומר על דברים שהאדם אינו מסוגל לשמור
עליהם. מדבריו משמע שלא יתכן שנאסור לאכול פרי בגלל
חשש של סכנה, אלא אנחנו יכולים לחייב את האדם לשמור
בצורה טובה יותר.

בדומה לכך שואל הקובץ שיעורים (כתובות אות קלו) במה
שוניים המקרים שנאמר עליהם שומר פתאים ה' מכל ספק
סכנה הדוחה אפילו שבת:

"וצריך לומר דאין האדם חייב להמנע ממנהג דרך
ארץ, וממילא הוי כאילו אין בידו לשמור את עצמו ואז
נשמר מן השמים, אבל היכא דבידו להזהר אינו בכלל
פתאים ואם לא ישמור את עצמו הוא מתחייב הנפשו
ולא יאה משומר מן השמים".

במקרים שהאדם יכול לזהר בהם אז הוא מחויב לעשות זאת.
אך אם מנהג העולם לעשות פעולה מסוימת ודבר זה נראה
טבעי ונורמלי אז האדם לא צריך למנוע את עצמו ממעשה זה.

שיטות הראשונים

עד כה ראינו שניתן לסמוך במקרים מסוימים על הקב"ה ולא
לחשוש לסכנה. הריטב"א על הסוגיה ב'במות כותב בשם רבו
שאין חובה לסמוך על הקב"ה במקרים אלו:

"ולפום האי טעמא מאן דלא בעי למימהל ביומא
דעיבא הרשות בידו, ושפיר עבד שלא לסמוך על שומר
פתאים ה', מ"ר הר"ם..."
(עב).

החידוש בסוגיה הינו שהאדם יכול לסמוך על הקב"ה למרות
הסכנה הטמונה בכך, אך הוא אינו חייב. האדם יכול להגיד
שהוא אינו רוצה לקחת סיכון ולמול את בנו. המהרש"ל חולק
על דברי הריטב"א:

"... והנה מ"ש, מאן דבעי למיחש כו', לא נראה בעיני
הוראה זו האידנא, שאין אנו בקיאים ביומא דעיבא כולי
האי, ואין פתאים גדולים יותר ממנו, בסיבת הגלות
העת הצוק, וה' מציל אותנו, בכמה ניסים דרך נסתר,

3 תרומת הדשן בתשובה מביא גם את דברי הרמב"ם במשנה תורה שכותב
שיש בעיה לישא עם אישה קטלנית לכתחילה. אך ראה את דברי הרמב"ם
בתשובה סימן ריח שמאריך מטעמים אחרים מדוע להתיר ואין לחשוש
לנישואי 'קטלנית'.

4 לאור דברי תרומת הדשן התיר גם ר' אליהו המזרחי במקרה דומה (שו"ת
הרא"ם סימן כב). עם זאת, יש לציין נעיר כי הרמב"ם והשו"ע לא פסקו את
את הכלל הנ"ל להלכה בצורה מפורשת.

"...נראה פשוט דבדבר דאיכא הרבה שלא קשה להו לבריאותם כלום כגון הרבה מיני אוכלין שהאינשי נהנין מהם ביותר כבשרא שמנא ודברים חריפים ביותר אבל קשה זה לבריאותן של כמה אינשי, ליכא בזה איסור מלאוכלן מצד חשש סכנה, מאחר דהרוב אינשי לא מסתכנין מזה" (ח"מ ב,עו).

בהמשך לכך הוא כותב שבאופן עקרוני היה ניתן להכיל את הכלל של שומר פתאים ה' גם במקרה של עישון סגריות הואיל ולא כולם חולים מכך ומדובר על מיעוטא דמיעוטא⁷. בסיום התשובה הוא פוסק שיש לאסור עישון גם ללא קשר לסוגיה ולמרות שומר פתאים ה':

"אבל ודאי מן הראוי לכל איש ובפרט לבני תורה שלא לעשן מאחר שהוא חשש סכנתא ואין בזה שום תועלת וגם הנאה לאלו שלא הורגלו בזה וממילא ודאי אין להתרגל לזה ולא יניח אדם לבניו הקטנים שיתרגלו בזה אף אם הוא עצמו נתרגל, וגם בלא ענין חשש הסכנה הזה יש לאסור להתרגל בזה דהא ודאי אין להמשיך עצמו לרובי תאוות והנאות, אלא אדרבא מהראוי לכל אדם למעט עצמו מתאוות ותענוגים יתרים"⁸.

סומכים על הנס?

השאלה היסודית שעומדת ברקע של השיעור היא האם נכון לסמוך על הקב"ה בעניינים עצומות או שמא על האדם לנסות ולפעול בעצמו עד כמה שהוא יכול. שאלה זו היא שאלה כללית שנוגעת להרבה סיטואציות בחיינו של האדם. כך למשל, הראשונים דנים ביחס בין ריפוי על ידי רופא לעומת הסתפקות בתפילה, שאלת השתדלות ובטחון ועוד. מקובלים אנו שעל האדם לעשות את ההשתדלות שביכולתו בצורה המכסימלית מחד, ומאידך לזכור שהקב"ה הוא זה שקובע ולסמוך על ישועתו. עקרון זה עולה בפסוק בתהילים:

"שִׁיר הַמַּעֲלוֹת לְשִׁלְמָה אִם ה' לֹא יִבְנֶה בֵּית שְׁוֹא עִמָּלוּ בִּזְיוֹנוֹ בּוֹ, אִם ה' לֹא יִשְׁמֹר עִיר שְׁוֹא שֶׁקֵּד שׁוֹמֵר" (קכ"ז, א).

בחלקו הראשונים של הפסוק מתוארת השגחתו של הקב"ה למי שבונה בית. ברור שהקב"ה הוא לא זה שבונה בפועל אלא הבנאי. כך גם לעניין שמירה- יש צורך בשומר שישמור ויעשה את עבודתו נאמנה, והקב"ה משגיח ושומר עלינו ונותן את הכוח לשומר.

בירושלמי בתרומות (פ"ג ה"ג) מסופר על ר' ינאי שחשש מאוד מנחש:

"היה מתפחד הרבה מפניו לפי שהוא קטן כשערה ואינו נראה. והיה נותן מיטתו על ארבעה מזרקי מים לארבע רגליה שלא יוכלו לבא אצלו. ופעם אחת פשט ידיו

בקי בצידה יותר מעשו שהכתוב העיד עליו ויהי עשו איש יודע ציד וכו' ופוק חזי מה אמר הוא על עצמו הנה אנכי הולך למות וגו'... ומעתה איך יכניס עצמו איש יהודי למקום גדודי חיות רעות. ואף גם בזה מי שהוא עני ועושה זו למחייתו לזה התורה התירה כמו כל סוחר ימים מעבר לים שכל מה שהוא לצורך מחייתו ופרנסתו אין ברירה והתורה אמרה ואליו הוא נושא את נפשו ואמרו רז"ל מפני מה זה עלה בכבש ונתלה באילן ומסר עצמו למיתה לא על שכרו כו', אבל מי שאין עיקר כוונתו למחייתו ומתאוות לבו הוא הולך אל מקום גדודי חיות ומכניס עצמו בסכנה הרי זה עובר על ונשמרתם מאוד" (תניינא י"ד סימן י).

הנוב"י מחלק בין אדם שעושה זאת למחייתו ואז התורה התירה, ובין אדם שעושה זאת לשחוק. לאור כך יתכן והיה מקום להעלות שגם נסיעה באוניות ומטוסים תהיה מותרת רק למטרת פרנסה, אך יתכן ויש לחלק ברמת הסיכון ובשאלה שעומדת ברקע והיא מטרת הנסיעה.

דברים אף יותר מרחיקי לכת אנו מוצאים באגרת שכתב הרב קוק לבנו:

"ע"ד עצם ההליכה לטייל במקום שיש אפילו חשש רחוק של סכנה ח"ו, כבר גליתי את דעתי כמדומה באיזה ממכתבנו שאינה מהראוי... דכל דבר שיש בו חשש סכנה אע"פ שמנהג העולם להכנס בכך לצרכן של בריות, אין היתר בעלמא כ"א לפרנסה, ולפי מה דק"ל כרבנן גם להרוחה מותר, אבל לא לשם טיול בעלמא. ונראה לע"ד דהוא הדין בכל מקום שיש בו חשש סכנה, אפילו בדרך מיעוט ורחוק מאד" (אגרות הרא"ה ח"ג תתנב).

לאור דברי הרב קוק יש לשאול האם אפשר לנהוג במכונית - וודאי שהסכנה בכבישים לא יותר קטנה מטיוול ואם כן האם יש לאסור? יתכן ולאור העקרונות שראינו בסוגיות של 'כיוון דדשו בה רבים', וכן מדברי האחרונים (תורת חיים וקובץ שיעורים) ניתן להתיר בדברים שהם דרך ארץ. בדברים שזו הדרך הנורמאלית לעשותם, ואנשים לא חוששים בהם כלל אז אין בעיה כל עוד אדם נזהר בצורה המכסימלית האפשרית.

לצערנו שאלות כעין אלו עלו לגבי נסיעה בכבישים ביהודה ושומרון בתקופה של פיגועים, וכן בצורה דומה לגבי נסיעה בטרמפים⁵. חלק מהשאלות אלו קשורות גם לענייני חוסן לאומי ויש לבחון אותם מתוך מערכת רחבה יותר של שיקולים⁶.

במקום אחר, נשאל הרב משה פיינשטיין האם יש איסור לעשן סיגריות. בתשובתו הוא מרחיב את הדיון לגבי מקרים אחרים שבהם לפי דעתו אין בעיה:

5 ראה לדוגמה במאמרו של יוסי סלוטניק מתוך [גליון דף קשר 382](#).

6 ראה לדוגמה בתשובתו של הרב יעקב אריאל- 'נטישת רמת גן בזמן מלחמת המפרץ', בתוך באהלה של תורה (בענייני יו"ד אה"ע ח"מ הלכות מדינה). לגבי תקופות של סכנת נסיעה בכבישים ראה במאמרו של הרב יהושע בן מאיר- 'ברכת הגומל לנוסע בכבישי ישראלי', תחומין כד. נעיר שאחרונים הרחיבו את השימוש בכלל שומר פתאים ה' גם לעניינים נוספים- ראה לדוגמה בשו"ת חלקת יעקב א"ח סימן נז.

7 יש לציין שהתשובה נכתבה לפני קרוב לשלושים שנה. בהחלט יתכן שלאור המחקרים שנעשו מזמן כתיבת התשובה גם הרב פיינשטיין היה משנה את עמדתו ואומר שהכלל של שומר פתאים ה' לא חל על מקרה זה.

8 למאמר מסכם בעניין זה, ראה: הרב חיים גבון- 'עישון סיגריות במבחן ההלכה', תחומין כט.

ומצאו אצלו וצעק ואמר- הרימו אותו ממני, שומר
פתאים ה' שלא הזיק אותי" (פני משה על הירושלמי).

ר' ינאי עשה כל שביכולתו כדי להגן על עצמו כנגד המזיקים.
הפעולות שהוא עשה לא הספיקו והנחש עבר את מערך ההגנה
וכמעט הזיקו. ר' ינאי אמר על מקרה זה את הפסוק 'שומר
פתאים ה'". הפסוק לא נאמר על מצב שבו האדם סומך
בעיניים עצומות על שמירתו של ה'. ר' ינאי ניסה להגן על
עצמו, אך במקביל זכר שהקב"ה הוא זה שמגן עליו בפועל
בפני המזיקים.

גם הבן איש חי מתייחס למתח הקיים בין הכלל שומר פתאים
ה' ובין העקרון שאין סומכין על הנס:

"הן אמת תמצא בכמה דברים שומר פתאים ה', אל
יסמוך אדם על הנס, דאם עושין לו נס מנכין
מזכויותיו. והאדם ישתדל לעשות שמירה כל מה
שבידו לעשות, והשי"ת לא ימנע טוב" (פרשת פנחס שנה ב).

*
*
* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תשס"ט
* עורך: אביעד ביגנשטוק
*
*
* בית המדרש הוירטואלי
* מיסודו של
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
*
*
* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
* דואל: office@etzion.org.il